

Van zelfdwang naar zachte macht

Civilisatie slokt emancipatie op

Miranda Boone*

In deze bijdrage wil ik naar aanleiding van het verschijnen van de heruitgave van het proefschrift van Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen* (1990, 2020), aandacht besteden aan het concept zelfdwang als onderdeel van de civilisatietheorie van Norbert Elias. De vraag die ik wil beantwoorden, is of en hoe zelfdwang nog steeds een bruikbaar concept is om de ontwikkeling te begrijpen waarbij gedetineerden steeds meer zelf verantwoordelijk worden gesteld voor het verloop van hun detentie en wat daarvan de gevolgen zijn voor het gevangenis-klimaat.

Ik beschrijf eerst de betekenis die Franke gaf aan het begrip zelfdwang en de wijze waarop dit verschijnsel zich volgens hem manifesteerde in de ontwikkeling van het Nederlandse gevangeniswezen vanaf de Middeleeuwen tot eind vorige eeuw. Vervolgens ga ik in op een aantal actuele ontwikkelingen die in het verlengde daarvan liggen, maar in hedendaagse penologische termen vaak met het begrip responsabilisering worden aangeduid: de introductie van het basis/plusregime en de recente invoering van de Wet straffen en beschermen. Daarna onderzoek ik in hoeverre de civilisatietheorie (nog steeds) voldoet als verklaring voor het succes van het responsabiliseringsstreven. Ten slotte bespreek ik een aantal gevolgen ervan voor het klimaat in penitentiaire inrichtingen.

Zelfdwang als onderdeel van het penitentiaire beschavingsoffensief

Op een andere plek in dit themanummer beschrijft René van Swaanin-gal de betekenis van de civilisatietheorie voor de hedendaagse

* Prof. mr. dr. M.M. Boone is als hoogleraar Criminologie en Vergelijkende Penologie verbonden aan de Universiteit Leiden.

bestraffingspraktijk. Ik laat een algemene bespreking van die theorie in mijn bijdrage daarom achterwege en beperk me tot een onderdeel daarvan: de verschuiving van 'Fremdzwang' naar 'Selbstzwang' (een even sprekend begrippenpaar is in het Nederlands helaas niet beschikbaar). In noot 60 bij hoofdstuk 1 verwijst Franke naar de betekenis die Elias aan die termen gaf: in zijn beschrijving van de verschuiving van omgangsvormen en affectiebeheersingen vanaf de late Middeleeuwen drukken ze uit hoe maatschappelijke dwang, dat wil zeggen dwang van anderen, langzamerhand tot een verinnerlijkte dwang werd die mensen op zichzelf uitoefenden. Franke laat zien hoe ontwikkelingen in het gevangeniswezen deel uitmaken van dit eeuwen durende proces van het vergroten van zelfbeheersing. Waar het civilisatieproces echter het onbedoelde resultaat is van veranderende machtsverhoudingen en afhankelijkheidsrelaties tussen mensen, kan het penitentiair beschavingsoffensief veel meer worden gekenmerkt als een bewuste strategie, constateert Franke ook zelf al (1990, p. 577). De penitentiaire opvoeders beoogden gedetineerden zelfdwang en gedragsbeheersing bij te brengen, omdat zij criminaliteit en de bestaande omgangsvormen als onbeschaafd ervoeren. In feite wordt deze verschuiving voor het eerst zichtbaar met de introductie van het celsysteem (eenzame opsluiting). In zijn beschrijving daarvan laat Franke meteen al zien dat het beschavingsoffensief van het begin af aan steeds een januskop is geweest met twee gezichten. Waar afschrikking als strafdoel in de eerste helft van de negentiende eeuw nog de boventoon voerde, kwam men tot de conclusie dat dit door Fremdzwang onvoldoende bereikt kon worden.

'Dat zij familieleden in ellende gedompeld wisten, dat zij elke vrijheid misten, dat zij voortdurend ernstig ziek werden, dat zij zich voor wat extra bezoektijd en een pijpje rokend over de kop werkten en dat zij onbeschaafd lachend langzaam in groten getale stierven door de verstikkende lucht, slechte voeding, werklast, temperatuurwisselingen, gevangenisakoorts en transportontberingen, kon hun welopgevoede straffers niet afbrengen van het idee dat zij aan het onzedelijk samenzijn te veel plezier beleefden.'

(Franke 1990, p. 94)

Om afschrikking te bereiken werden fysieke dwangmiddelen die misdadigers slechts aan de buitenkant raakten, niet meer toereikend geacht. 'Er moest naar middelen gezocht worden die hen van binnen

raakten, zodat zij weer vatbaar werden voor goede indrukken' (Franke 1990, p. 95). De psychische dwangmiddelen die vanaf dat moment werden bediscussieerd, beoogden dan ook in de eerste plaats een effectievere invulling te geven aan de afschrikkingsgedachte. De voorstanders van eenzame opsluiting waren zich ook wel degelijk bewust van de zwaarte van de nieuw te introduceren celstraf, blijkt uit Frankes analyse (1990, p. 133), wat het idee dat het hun louter ging om humanisering van het gevangeniswezen meteen al relativeert. Tegelijkertijd paste de celstraf ook goed in het streven naar zedelijke verbetering, een doelstelling van straf die in diezelfde periode betekenis kreeg naast afschrikking. Gebaseerd op het dominante mensbeeld van de 'homo clausus' vatte het idee post dat die zedelijke verbetering het beste vorm kon krijgen door gedetineerden in vrijwel volstrekte eenzaamheid hun gevangenisstraf te laten ondergaan. Tot welke gruwelijke gevolgen deze opvatting heeft geleid, valt in Frankes proefschrift tot in detail terug te lezen.

Wanneer het Nederlandse gevangeniswezen na de Tweede Wereldoorlog drastisch wordt hervormd, wordt een andere invulling gegeven aan zelfdwang als motor van het streven naar verbetering. Door de opkomst van de sociale wetenschappen is het mensbeeld van de homo clausus dan inmiddels behoorlijk ondermijnd. Zedelijke verbetering (later: resocialisatie) was niet langer gericht op innerlijke verbetering, maar veeleer op sociale verbetering. Daarmee werd het streven naar het vergroten van zelfdwang onder gedetineerden echter niet afgeremd, integendeel, het kreeg een nieuwe impuls. Tal van initiatieven die na de Tweede Wereldoorlog werden ontwikkeld, worden door Franke onder dit streven gebracht: de introductie van de voorwaardelijke veroordeling en voorwaardelijke invrijheidstelling, de inrichting van halfopen en open inrichtingen, het zelf melden van veroordeelden en het uitgebreide stelsel van verlof en detentiefasering. Welke functie men bijvoorbeeld aan de open inrichting toekende in dat streven naar sociale verbetering illustreert Franke met een citaat van een gevangenisinspecteur:

'Vertrouwen in de ingesloten die als enige barrière op de weg naar de vrijheid vinden (...) het door hen zelf gegeven woord, hun eigen belofte. Zo worden gedetineerden hun eigen bewakers en dat is één van de dingen waarom het juist te doen is: het kweken van verantwoordelijkheidsgevoel tegenover de directie en jegens de medegevangenen.' (1990, p. 650)

Tegelijkertijd benadrukt Franke dat er gaandeweg ook andere functies aan het streven naar zelfdwang worden toegekend, zeker als het geloof in resocialisatie halverwege de jaren zeventig alweer begint te eroderen (Franke 1990, p. 644 e.v.; Boone 2007). Zo wordt onverhuld gebruik gemaakt van zelfdwang ten behoeve van een ordelijke gang van zaken in de inrichting en wordt ook expliciet verwezen naar de kostenbesparing die deeltijd detentie oplevert. 'Het doel werd middel om groeiende beheers- en capaciteitsproblemen op te lossen', concludeert Franke kortweg (1990, p. 659).

Verdere responsabilisering in het Nederlandse gevangeniswezen

In zijn recensie van *Twee eeuwen gevangen* verzucht Van Ruller na een opsomming van alle bovengenoemde initiatieven: 'Men vraagt zich onwillekeurig af waar het eind van deze ontwikkeling ligt' (Van Ruller 1990). Deze verzuchting was voor mij aanleiding in deze bijdrage te onderzoeken hoe het in het hedendaagse gevangeniswezen met het streven naar zelfdwang gesteld is. Het korte antwoord op de verzuchting van Van Ruller is dat deze ontwikkeling met volle kracht is doorgezet, al breek ik me tijdens het schrijven van deze bijdrage wel voortdurend het hoofd over de vraag of deze nu inderdaad vooral in het licht van de verschuiving van externe naar interne dwang kan worden begrepen, maar daarover later. Afgaande op de feitelijke beschrijving die Franke van het fenomeen geeft, kan niet anders dan geconcludeerd worden dat het hele gevangenisstelsel er inmiddels op gericht is gedetineerden zelf verantwoordelijk te maken voor het verloop van hun detentie en hun resocialisatieproces.

Gaandeweg is er een bonus-malussysteem ingevoerd dat veel verder gaat dan het stimuleren van goed gedrag door de gedetineerden meer vrijheden in het vooruitzicht te stellen. Een eerste poging tot het invoeren van een dergelijk systeem werd gedaan in de gevangenisnota die vijf jaar na de publicatie van Frankes proefschrift verscheen ('Werkzame Detentie' in 1995). Aangekondigd werd dat gedetineerden in principe waren onderworpen aan een standaardregime, maar in aanmerking kunnen komen voor extra faciliteiten wanneer ze zich op de gewenste wijze gedragen. Hiervan is in de praktijk destijds weinig terechtgekomen. Een expliciet beroep op de eigen verantwoordelijkheid van gedetineerden werd gedaan in het programma Detentie

en Behandeling op Maat (2006). In de brief waarin het programma wordt aangekondigd, lezen we: ‘De achterliggende gedachte van DBM is dat iedere gedetineerde zelf medeverantwoordelijk is voor zijn detentietraject.’ Er werden strenge consequenties verbonden aan onverantwoord gedrag. De voorstellen zijn destijds niet doorgevoerd, mede door heftig verzet van de groepsondernemingsraad van het gevangeniswezen (GOR), die niets in de plannen zag (Boone 2012). Toch keren deze voorstellen opnieuw terug in het programma Modernisering Gevangeniswezen, dat in 2011 werd gelanceerd. Hierin wordt ook het begrip ‘persoonsgerichte detentie’ geïntroduceerd, wat feitelijk betekent dat rechten en vrijheden niet langer van rechtswege, maar voorwaardelijk worden toegekend. Veel explicieter dan in de eerdere beleidsvoornemens wordt het zelf verantwoordelijk maken van gedetineerden gezien als een belangrijke voorwaarde voor resocialisatie, en het straffen van onverantwoordelijk gedrag als een belangrijk middel om dat doel te bereiken.¹ Modernisering Gevangeniswezen is de opmaat voor de introductie van het systeem van ‘promoveren en degraderen’. Binnen dit systeem wordt het (on)gewenste gedrag van gedetineerden op systematische wijze beoordeeld, beloond en bestraft. Op basis van beoordelingen van het gedrag worden aan hen interne vrijheden (zoals re-integratieactiviteiten) of externe vrijheden (zoals verlof) toegekend of juist afgenomen.

Het systeem kent een basis- en een plusprogramma. Het basisprogramma omvat 43 uur aan activiteiten per week, waarvan 20 uur arbeid. Het plusprogramma kent 48 uur aan activiteiten per week. Er zijn meer bezoekmogelijkheden en er worden bij het verrichten van arbeid meer vrijheden en verantwoordelijkheden toegekend (zoals werk in groenvoorziening, huisdienst of een baantje als reiniger op de afdeling). Arbeid in het plusprogramma kan ook beter worden betaald, gepaard gaan met een betere (vak)opleiding en/of van een hoger niveau zijn. Daarnaast kent dit programma een avond- en een weekendprogramma. In totaal vertoeven plus-gedetineerden 11 uur meer buiten hun cel dan basis-gedetineerden.

Basis-gedetineerden kunnen promoveren naar het plusprogramma wanneer zij gewenst gedrag en motivatie tot verandering tonen. Gedrag van gedetineerden wordt in eerste instantie beoordeeld door penitentiair inrichtingswerkers en ten minste eens in de zes weken

1 *Kamerstukken II 2010/11, nr. 61.*

besproken in het multidisciplinaire overlegorgaan van de inrichting. Het is de directeur van de inrichting die beslist over promotie of degradatie. In de Regeling selectie plaatsing en overplaatsing van gedetineerden (de Regeling SPOG)² zijn de gedragsregels opgenomen waar gedetineerden aan moeten voldoen om in aanmerking te komen voor promotie naar het plusprogramma en welk gedrag leidt tot handhaving van of degradatie naar het basisprogramma. De gedetineerde komt in aanmerking voor het plusprogramma wanneer hij gedurende zes weken het in de regeling beschreven gewenste gedrag heeft laten zien (art. 1d lid 3 Regeling SPOG). In vergelijking met eerdere versies van de Regeling SPOG zijn deze regels nu overigens minder gedetailleerd. Voorbeelden van gewenst gedrag zijn dat een gedetineerde actief meewerkt aan zijn Detentie- en Re-integratieplan (D&R-plan), zich aan de huisregels en aan afspraken houdt en zich laat aanspreken op gedrag. Ongewenst gedrag wordt nu veelal omschreven als het omgekeerde van gewenst gedrag. De gedetineerde werkt níét mee aan zijn re-integratieplan of laat zich niet aanspreken op zijn gedrag. Daarnaast is er nog een categorie ontoelaatbaar gedrag, waaronder bijvoorbeeld het verwijtbaar te laat terugkeren van verlof wordt begrepen of fysieke agressie of bedreiging. Meer nog dan in de vorige versies wordt er in de huidige versie waarde toegekend aan de inspanningen die de gedetineerde verricht op het gebied van re-integratie/resocialisatie, wordt gesteld in de toelichting op de huidige Regeling SPOG. 'Om te bepalen of de gedetineerde voor promotie/degradatie in aanmerking komt, wordt het gewenste en ongewenste gedrag in samenhang met die inspanningen beoordeeld.'³

In de recent van kracht geworden Wet straffen en beschermen (Wet van 3 juli 2020, Staatsblad 2020, 224) wordt het persoonsgerichte karakter van de detentie nog eens flink aangescherpt, nu vooral aan de achterkant van de detentieperiode. Men komt alleen nog maar in aanmerking voor een penitentiaal programma en voorwaardelijke invrijheidstelling wanneer:

1. men heeft laten blijken van goed gedrag;
2. de risico's die verbonden zijn aan het verlenen van grotere vrijheden kunnen worden beheerst;

2 Regeling van 14 september 2020, *Staatscourant* 2020, 49131.

3 Regeling van 14 september 2020, *Staatscourant* 2020, 49131.

3. er rekening is gehouden met de belangen van slachtoffers bij het vergoeden van de schade.⁴

Bij het eerste criterium wordt volgens de memorie van toelichting bedoeld op gedrag waaruit bereidheid blijkt om te werken aan ‘een geslaagde terugkeer in de samenleving’. Genoemde voorbeelden daarvan zijn onder meer: het nakomen van afspraken, het naleven van regels, het zich onthouden van middelengebruik of handel in verboden voorwerpen, meewerken aan screening, diagnostiek en intake, meewerken aan het opstellen en uitvoeren van het D&R-plan, en inzicht in het eigen delictgedrag.⁵ Om calculerend gedrag te voorkomen wordt bovendien in de memorie van toelichting vermeld dat het gedrag gedurende de hele detentie wordt meegenomen. ‘Het moet niet zo zijn dat een gedetineerde zich jaren achtereen slecht kan gedragen en dan op basis van enkele weken goed gedrag gewoon in aanmerking kan komen voor externe vrijheden.’⁶

Voorbij het civilisatieproces als verklaring voor responsabilisering van gedetineerden

In zijn hedendaagse analyse van de veranderingen die zich hebben voltrokken in het Engelse gevangenis-klimaat, start ook Ben Crewe bij de wijze waarop penitentiaire macht wordt uitgeoefend (Crewe 2009, 2011, 2015). Evenals Franke constateert hij dat de wijze waarop macht wordt uitgeoefend over gedetineerden weliswaar minder dwingend en fysiek belastend is geworden, maar daarom niet minder aanwezig is. Hij spreekt van *soft power* om een vorm van machtsuitoefening te conceptualiseren die meer op afstand en meer psychologisch is dan de disciplineringsstrategieën van weleer, maar ondertussen stevig druk uitoefent op gedetineerden om hun gedrag in goede banen te leiden, aan recidivevermindering te werken, een positieve houding aan te nemen ten opzichte van de eisen die in detentie aan hen worden gesteld, en verantwoordelijkheid te nemen als ze daarin onvoldoende slagen (Crewe 2011, p. 456). Waar de verhoudingen tussen gedetineerden en gevangenispersoneel ogenschijnlijk meer relaxed zijn, zijn ze in wezen veel gecompliceerder en gelaagder dan voorheen. Het is

4 Art. 4 lid 3 Penitentiaire beginselenwet (PBW).

5 *Kamerstukken II* 2019/10, 35122, nr. 3.

6 *Kamerstukken II* 2019/10, 35122, nr. 3.

immers het gevangenispersoneel dat voortdurend moet beoordelen of het gedrag van een gedetineerde inderdaad voldoet aan de standaarden die aanleiding kunnen geven tot een verbetering van het (gepersonaliseerde) regime.

Die veranderde machtsuitoefening staat formeel geheel in het teken van het verbeteringsideaal dat sinds het verschijnen van *Twee eeuwen gevangen* zowel in Engeland als in Nederland een nieuwe impuls heeft gekregen, maar tegelijkertijd wel een enorme transformatie heeft doorgemaakt. Deze transformatie is op andere plekken al uitvoerig beschreven (Feeley & Simon 1992; Robinson e.a. 2013; Boone 2007; Nelissen 2000). Kortweg komt het erop neer dat de resocialisatie-doelstelling allang niet meer de brede betekenis heeft van het streven naar verbetering van de algehele sociale situatie van de veroordeelde, maar een veel meer instrumentele betekenis heeft gekregen die gericht is op recidivereductie en het veilig houden van de samenleving.

Die transformatie verklaart mijns inziens nog niet waarom nu juist responsabilisering zo'n hoge vlucht heeft genomen. De effectiviteit van die benadering in termen van gedragsverbetering en recidivereductie is immers niet aangetoond en lijkt op basis van de criminologische theorievorming ook niet per se in de rede te liggen (Boone 2012, 2013; Van Ginneken 2018). Weliswaar kunnen autonomie en een beroep op eigen verantwoordelijkheid ook volgens de criminologische theorieën gedragsverandering en re-integratie stimuleren, maar alleen als gedetineerden daadwerkelijk in staat worden gesteld, binnen bepaalde grenzen, in vrijheid keuzes te maken. Van échte vrijheid is binnen het zeer voorwaardelijke systeem van promoveren en degraderen echter nauwelijks sprake (Boone 2012, 2013; Van Ginneken 2018). Niet handelen in overeenstemming met de gedragsregels uit het beoordelingskader heeft immers zwaarwegende consequenties. Bovendien is er een (grote) categorie gedetineerden die simpelweg niet de mentale capaciteit heeft om verantwoordelijkheid te nemen voor haar eigen resocialisatietraject en te voldoen aan de voorwaarden die nodig zijn om zich grotere vrijheden te verwerven.⁷ Op deze groep zal in meer detail in de volgende paragraaf worden ingegaan. Motivatie en verantwoordelijkheidsbesef worden in de huidige op responsa-

7 Hoe cognitieve vermogens en autonomie samenhangen met het resocialisatieproces van gedetineerden in Nederlandse gevangenissen, wordt onderzocht in het dissertatieonderzoek van Jan Maarten Elbert, dat deel uitmaakt van de Life in Custody (LIC)-studie van de Universiteit Leiden, www.universiteitleiden.nl/en/research/research-projects/law/life-in-custody-study-lic.

bilisering gerichte programma's immers niet zozeer geformuleerd als kwaliteiten die gedetineerden zich gaandeweg een traject kunnen verwerven, maar veeleer als instapvoorwaarden voor een trein die anders aan je voorbijgaat (Boone 2012; Van Ginneken 2018).

Vormt de civilisatietheorie nog steeds een overtuigende verklaring voor dat voortschrijdende proces van verantwoordelijk stellen? Niet in de zin dat het overwegend verklaard kan worden door de toegenomen wederzijdse afhankelijkheid, het grotere inlevingsvermogen en de beschaafdere omgangsvormen die daarvan het gevolg waren, zoals Elias beschrijft. Maar opnieuw lijkt het streven naar gedragsverandering in detentie te worden gemodelleerd naar een nieuw burgerschapsideaal.

De Jonge (2017) kenmerkt het responsabiliseringsstreven als een typisch neoliberale overheidsstrategie waarbij burgers verantwoordelijkheden krijgen toebedeeld die voorheen als staatstaken werden beschouwd en laat zien dat deze ontwikkeling wijdverbreid is in het Nederlandse straf-, sanctie- en detentierecht. Van Ginneken kwalificeert het stimuleren van zelfredzaamheid in detentie als een uiting van het ideaalbeeld van de zelfredzame burger uit de participatiesamenleving. (Van Ginneken 2018, p. 124). De Staat trekt zich terug en de burger krijgt meer vrijheid om zijn leven naar zijn of haar eigen voorkeuren in te vullen. Omdat de overheid die ontwikkeling tegelijkertijd als een risico beschouwt, wordt die vrijheid wel aan strikte voorwaarden gebonden (Schuilenburg 2016; Van Ginneken 2018). Deze kenmerkt zich niet door een negatieve vrijheid die ruimte laat voor een pluralistische invulling op basis van individuele normen en waarden, zolang de vrijheid van anderen maar wordt gerespecteerd, maar door een nauw voorgeschreven positieve vrijheid die van burgers en gedetineerden verwacht dat zij hun vrijheid op een manier aanwenden die in overeenstemming is met de dominante moraal (Schuilenburg 2016; Van Ginneken 2018). Zo bezien werpt de civilisatietheorie op zich misschien weinig nieuw licht op het responsabiliseringsstreven, maar wordt wel opnieuw een van Frankes centrale stellingen onderstreept, namelijk dat de ontwikkelingen die zich voordoen in de penitentiaire inrichtingen alleen kunnen worden begrepen in het licht van de bredere ontwikkelingen die zich voordoen in de samenleving als geheel (Uit Beijerse & Boone 2020, p. vii).

Tegelijkertijd zag ook Franke al dat het streven naar zelfdwang een aantal latente functies heeft die bijzonder goed dienst deden in de

context van het gevangeniswezen. Beheerstechnische en financiële redenen voor het verder verfijnen van een systeem van zelfdwang gingen in de jaren zeventig en tachtig steeds explicieter een rol spelen. Het schermen met beloningen voor gedetineerden die zich uit eigen beweging aan de regels hielden, bleek een beproefd model om de orde in de inrichting te handhaven en meer open vormen van detentie werden steeds vaker verdedigd met een beroep op kostenbesparingen, illustreert Franke met tal van voorbeelden (1990, met name p. 658 en 659). Deze functies kunnen ook worden herkend in het responsabiliseringsstreven in detentie. Ten slotte is het systeem van promoveren en degraderen destijds geïntroduceerd als onderdeel van een grootschalige bezuinigingsoperatie⁸ en is het normconforme gedrag dat met responsabilisering wordt nagestreefd niet alleen in het belang van de gedetineerde, maar zeker ook in het dominante belang van het handhaven van de orde en veiligheid in de inrichting.⁹

Gevolgen voor het detentieklimaat

Ondertussen heeft het voortdurende appel op de motivatie en het verantwoordelijkheidsgevoel van gedetineerden grote gevolgen voor het klimaat in de inrichting. Ik bespreek een drietal, waarvan de eerste twee al eerder aandacht hebben gehad, maar de laatste mijns inziens te weinig:

1. de fundamentele onzekerheid die de zachte normen voor goed gedrag en de voortdurende beoordeling daarvan door gevangenisambtenaren meebrengt voor gedetineerden;
2. de ongelijkheid die ontstaat tussen gedetineerden die wel en niet aan het burgerschapideaal kunnen voldoen;
3. de uitholling van de rechtspositie van gedetineerden.

De uitoefening van *soft power* heeft volgens Crewe tot gevolg gehad dat vrijheidsbeneming een aantal nieuwe deprivaties meebrengt naast de 'pains of imprisonment' die Sykes onderscheidde in zijn klassieke werk uit 1958 (deprivatie van vrijheid, diensten en goederen, (hetero)seksuele relaties, autonomie en veiligheid). Moderne penolo-

8 Masterplan DJI 2013-2018, 19 juni 2013, p. 15.

9 Tenslotte naast de opsluiting de grond waarop beperkingen op vrijheden van gedetineerden zijn toegelaten (art. 2 lid 4 PBW).

gische praktijken voegen daar onzekerheid en onbepaaldheid aan toe; de deprivatie van het voortdurend psychologisch getest worden en van het zelf verantwoordelijkheid dragen voor het verloop van het resocialisatieproces (Crewe 2009, 2011, 2015). Het is niet langer voldoende dat men passief zijn of haar detentie ondergaat zonder anderen tot last te zijn of de regels te overtreden, maar men moet zich committeren aan verandering en institutionele doelen en activiteiten (Crewe 2011, p. 460). Er heerst grote onzekerheid over wat er nu precies verwacht wordt en hoe bepaalde gedragingen of uitlatingen zullen worden geïnterpreteerd. Dit wordt indringend beschreven door Beckmann op basis van een studie naar de wijze waarop beoordeling van gedrag een rol speelt in de besluitvorming rond voorwaardelijke invrijheidstelling in het Nederlandse gevangeniswezen (Beckmann 2016, p. 93). Daarvoor bestudeerde ze gedragsrapportages van penitentiair medewerkers in adviezen die de directeur opmaakt ten behoeve van het besluit al dan niet voorwaardelijke invrijheidstelling te verlenen. De citaten uit de gedragsrapportages roepen een beeld op van een omgeving waar geen gedraging meer ongezien en (potentieel) onbeoordeeld is. Of het nu gaat om relaties met medege-detineerden en personeel, inspanningen ten behoeve van resocialisatie of hygiëne, iedere gedraging of houding wordt gerapporteerd en van commentaar voorzien. Onder de gedetineerden heerste grote onzekerheid over wat nu als rood, oranje¹⁰ of groen gedrag moest worden verstaan en in hoeverre dat kon meewegen bij de beoordeling van de beslissing over voorwaardelijke invrijheidstelling. Die onzekerheid werd versterkt door het ontbreken van een helder beoordelingskader en het hanteren van multi-interpretabele kwalificaties als spijt, inzicht, motivatie en gedrag, door Beckmann samengevat als de *slippery notion of good custodial behaviour* (2016, p. 93). Die onzekerheid en frustratie kunnen ook gemakkelijk omslaan in apathie en het niet langer meewerken aan de voorwaarden om voor meer vrijheden in aanmerking te komen. Voor het zeer discretionaire Belgische systeem van voorwaardelijke invrijheidstelling werd al verschillende keren vastgesteld dat gedetineerden er soms liever voor kiezen hun hele straf uit te zitten dan jarenlang onder het juk van de voorwaarden te moeten leven (Boone 2019).

10 In de jongste versie van het systeem van promoveren en degraderen speelt deze categorie geen rol meer.

In verband met de introductie van promoveren en degraderen is al veel geschreven over de ongelijkheid die kan ontstaan tussen gedetineerden wanneer te veel nadruk wordt gelegd op goed gedrag en motivatie als criteria om meer vrijheden te verdienen en door te stromen in het penitentiaire systeem (Boone 2012, 2013; Van Ginneken 2018; RSJ 2013, 2020). Het systeem eist een hoge mate van zelfstandigheid van gedetineerden (zie hierboven) die nogal haaks staat op de uitkomsten van eerder onderzoek, waaruit blijkt dat een groot deel van de gedetineerden kampt met verstandelijke beperkingen (Kaal 2016), psychische problematiek of verslaving. De Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming (RSJ) schat in een recent advies het aandeel gedetineerden dat moet worden gekwalificeerd als een zogenoemde niet-kunner op ten minste de helft (RSJ 2020) en verwijst daarbij naar informatie op de site van de Dienst Justitiële Inrichtingen (DJI).¹¹ In de vorige versie van het beoordelingskader voor promoveren en degraderen werd nog een expliciete uitzondering gemaakt voor deze categorie gedetineerden: ook als zij niet aan alle eisen voldeden, konden zij naar het plusprogramma worden gepromoveerd (art. 1d lid 4 (oud), Regeling SPOG). In de jongste versie van de Regeling SPOG is deze uitzondering echter geschrapt. Volgens de toelichting op de Regeling SPOG biedt de persoonsgerichte benadering voldoende handvatten om rekening te houden met de beperkingen van gedetineerden. De RSJ beschouwt het schrappen van die uitzondering juist als zorgelijk, omdat er nu geen rechtsgrond meer is om rekening te houden met de beperkingen van deze groep (RSJ 2020).

Ten slotte heeft 'de persoonsgerichte detentie', zoals dat sinds de invoering van Modernisering Gevangeniswezen in gang is gezet, uiteindelijk ook geleid tot een uitholling van de rechtspositie van gedetineerden, misschien wel het meest vergaande gevolg. Hier haak ik aan bij een ander belangrijk concept uit het proefschrift van Franke, namelijk de emancipatie van gedetineerden. Ik wil niet te lang stilstaan bij de betekenis die Franke geeft aan dit begrip, omdat dat elders in dit themanummer nog aan bod komt. Hij poneert het begrip met nogal veel slagen om de arm, alsof hij al voorzag dat er veel kritiek op zou komen. Hij probeert aan te sluiten bij de alledaagse betekenis van het woord, met alle vaagheden, maar ook met de attenderende kracht die daarbij hoort. Dat betekent dat het zowel betrekking kan hebben

11 Infographic Gevangeniswezen 2019, 26 juni 2019, te raadplegen op www.dji.nl; zie ook www.dji.nl/feiten-en-cijfers/cijfers-en-publicaties/kerncijfers-dji.

op het zich bevrijden van onderdrukkende krachten als op wettelijke gelijkstelling en toekenning van gelijke rechten en op erkenning van specifieke behoeften. In ieder geval steeds op veranderingen die gedetineerden een sterkere positie geven ten opzichte van degenen die hen gevangenhouden (Franke 1990, p. 9-14).

Door verschillende recensenten is dit aspect van het penitentiair beschavingsoffensief met enige scepsis weggezet. Bovenkerk (1991) vindt dat echte emancipatie alleen van onderop kan worden bevochten en niet (zoals in de analyse van Elias en Franke) van bovenaf kan worden toegestaan. Van Ruller vindt dat het bij emancipatie om gelijkstelling gaat en de afstand tussen gedetineerden en gewone burgers nauwelijks kleiner is geworden (Van Ruller 1990). En ook Van Swaeningen in dit nummer lijkt te vinden dat emancipatie een groot woord is voor de verbetering van de positie die gedetineerden ten deel is gevallen in de tweehonderd jaar die Franke beschrijft. Het is misschien vanwege de louter sociologische bril waarmee deze commentatoren naar het emancipatieproces kijken dat zij zich minder bewust zijn van de unieke rechtspositie die Nederlandse gedetineerden hebben ten opzichte van gedetineerden in de rest van de wereld. Juist het expliciet erkende *rechtsburgerschap* van gedetineerden geeft hun handvatten om mondige burgers te worden (Kelk/Boone 2015). Ik ken geen ander land waarin er sprake is van onafhankelijke klachtenbehandeling van gedetineerden in twee instanties (idem Van Zyl Smit & Snacken 2009). Het in handen krijgen van een instrument waarmee het mogelijk wordt in de wet toegekende rechten ook daadwerkelijk voor een onafhankelijke instantie af te dwingen is mijns inziens wel degelijk een belangrijk onderdeel van een emancipatieproces.

In zijn eerdere adviezen over het systeem van promoveren en degraderen waarschuwde de RSJ al steeds voor een uitholling van het recht op resocialisatie en pleitte voor een systeem waar gedetineerden in principe recht hadden op een plusprogramma, tenzij ze zich misdroegen, in plaats van een systeem waar een basisprogramma uitgangspunt is (RSJ 2013; en de andere adviezen waarnaar in dit advies verwezen wordt). In zijn advies over de jongste aanpassing van de Regeling SPOG drukt de RSJ zich nog sterker uit: 'Het gevaar van een maatwerkbenadering bij categorieën die in principe voor iedereen gelden, zou kunnen zijn dat dit de deur opent voor willekeur en rechtsongelijkheid' (2020).

Die waarschuwing is in lijn met het grote aantal uitspraken waarin de beroepscommissie van de RSJ degradatiebesluiten afwijst vanwege het ontbreken van een inzichtelijke en kenbare belangenafweging (De Groot & Jacobs, 2019). In de nieuwe versie van de Regeling SPOG worden veel gedragingen waarop die uitspraken betrekking hebben (waaronder bijvoorbeeld het te laat terugkeren van verlof) nu juist aan de beoordeling van de beroepscommissie onttrokken door ze onder te brengen in de categorie ontoelaatbaar, die altijd tot degradatie leidt (Meijer 2020). Daarmee wordt misschien tegemoetgekomen aan het streven naar meer consistentie in de besluitvorming, maar wordt het eigenlijke probleem, namelijk dat die gedragingen voor verschillende interpretaties vatbaar zijn, natuurlijk niet verholpen.

Wanneer rechten grotendeels voorwaardelijk worden geformuleerd in termen die zeer fluïde en multi-interpretabel zijn, blijft er feitelijk heel weinig van over. Er kan moeilijk meer worden gesproken van een recht op bezoek, verlof, detentiefasering of voorwaardelijke invrijheidstelling als de toekenning daarvan steeds afhankelijk is van de interpretatie van gedrag in termen van verantwoordelijkheid, motivatie en zelfredzaamheid door een veelheid van actoren die bij dat besluitvormingsproces zijn betrokken en die daarvoor geen specifieke kundigheid hebben (RSJ 2020). Verworven rechten zijn daarmee weer gunsten geworden. Het doorgeschoten burgerschapsideaal slokt het emancipatieproces op.

Uitleiding

Crewe wijst erop dat niet veel gedetineerden terug zouden willen naar de tijd dat 'niemand naar je omkeek in de gevangenis of geïnteresseerd was in wie je was of waar je voor stond'. Hij geeft aan dat veel gedetineerden positief zijn over de bijdrage die cursussen hebben geleverd aan hun leven: verbetering van de relatie met partners en kinderen, meer inzicht in delictgedrag en de consequenties voor slachtoffers, en de psychologische hulp die in veel gevallen hard nodig is. Niet de responsabilisering op zich is het probleem, maar de specifieke vorm die deze heeft aangenomen, met name de mate waarin zij doorwerkt in alle facetten van de autonomie van gedetineerden (Crewe 2011, p. 463). Of de vorm die responsabilisering in het Nederlandse gevangeniswezen heeft gekregen, bijdraagt aan de daarmee beoogde

doelen – verbetering van gedrag in detentie en vermindering van recidive – weten we nog niet. Vooral de invulling die wordt gegeven aan autonomie en eigen verantwoordelijkheid geeft daarvoor weinig (theoretische) aanknopingspunten. De RSJ wijst er terecht op dat het gek is dat de regeling al ingrijpend wordt herzien voor er een evaluatie van de huidige regeling heeft plaatsgevonden (RSJ 2020).

In deze bijdrage heb ik het responsabiliseringsstreven geanalyseerd in het licht van het door Franke beschreven penitentiaire beschavingsoffensief en vooral op een aantal negatieve consequenties gewezen. Voor de impact van het responsabiliseringsstreven op de rechtspositie van gedetineerden is mijns inziens nog te weinig aandacht geweest. Emancipatie als belangrijke verworvenheid van het penitentiaire beschavingsoffensief wordt uitgehold door de toekenning van rechten structureel afhankelijk te maken van (de interpretatie van) gedrag.

Literatuur

Beckmann 2016

M.M. Beckmann, 'Walk the line: Assessing prison conduct for parole in the Netherlands', in: D. Armstrong & I. Durnescu (red.), *Parole and beyond. International experiences of life after prison*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2016, p. 77-105.

Uit Beijerse & Boone 2020

J. uit Beijerse & M. Boone, 'Inleiding bij de heruitgave van *Twee eeuwen gevangen*', in: H. Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland*, Den Haag: Boom criminologie 2020, p. v-x.

Boone 2007

M. Boone, 'Selective rehabilitation', in: M. Boone & M. Moe-rings (red.), *Dutch prisons*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2007, p. 231-249.

Boone 2012

M. Boone, 'Schurende mensbeelden. Het verantwoordelijk stellen van gedetineerden voor hun resocialisatie', in: F. de Jong & R. Kool (red.), *Relaties van gezag en verantwoordelijkheid: strafrechtelijke ontwikkelingen*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2012, p. 291-306.

Boone 2013

M. Boone, 'Vrije wil en verantwoordelijkheid in de strafuitvoering', *Justitiële verkenningen* 2013, afl. 1, p. 106-121.

Boone 2019

M. Boone, *Paradoxen van toezicht. Straffen in het hart van de samenleving* (oratie Leiden), Den Haag: Boom criminologie 2019.

Bovenkerk 1991

F. Bovenkerk, 'Emancipatie van gevangenen?', *Sociologische Gids* (38) 1991, p. 350-355.

Crewe 2009

B. Crewe, *The prisoner society: Power, adaptation and social life in an English prison*, Oxford: Oxford University Press/Clarendon 2009.

Crewe 2011

B. Crewe, 'Soft power in prison. Implications for staff-prisoner relationship, liberty and legitimacy', *European Journal of Criminology* (8) 2011, afl. 6, p. 455-468.

Crewe 2015

B. Crewe, 'Inside the belly of the penal beast. Understanding the experience of imprisonment', *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy* (4) 2015, afl. 1, p. 50-65.

Elias 2001

N. Elias, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen*, Amsterdam: Boom 2001 (oorspronkelijk uitgegeven als *Über den Prozesz der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, in twee delen, in 1939 door Haus zum Falken, Basel).

Feeley & Simon 1992

M.M. Feeley & J. Simon, 'The new penology: Notes on the emerging strategy of corrections and its implications', *Criminology* (30) 1992, afl. 4, p. 449-474.

Franke 1990

H. Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdad en straf in Nederland*, Utrecht: Het Spectrum 1990.

Franke 2020

H. Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdad en straf in Nederland*, Den Haag: Boom criminologie 2020.

Van Ginneken 2018

E. van Ginneken, 'Zelfredzaamheid in detentie. Kritische kanttekeningen bij het systeem van promoveren en degraderen', *Proces* (97) 2018, afl. 2, p. 113-129.

De Groot & Jacobs 2019

T. de Groot & P. Jacobs, 'Het systeem van promoveren en degraderen anno 2019: de rechtspositie van de beroepscommissie nader beschouwd', *Sancties* 2019/74.

De Jong 2017

F. de Jong, 'Responsabilisering in het Nederlandse straf-, sanctie- en detentierecht', *Ars Aequi* (40) 6, p. 641-653.

Kaal 2016

H. Kaal, *Prevalentie licht verstandelijke beperking in het justitiedomein*, Leiden: Hogeschool Leiden 2016.

Kelk/Boone 2015

M. Boone, *Kelk. Nederlands detentierecht* (4de druk), Deventer: Wolters Kluwer 2015.

Meijer 2020

S. Meijer, 'Verscherpt toetsingskader promoveren en degraderen van gedetineerden', *Sancties* 2020/89.

Nelissen 2000

P.P. Nelissen, *Resocialisatie in detentie. Een onderzoek naar de houdingen van gedetineerden en gevangenispersoneel ten aanzien van de voorbereiding van de terugkeer in de samenleving* (diss. Maastricht), 2000.

Robinson e.a. 2013

G. Robinson, F. McNeill & S. Maruna, 'Punishment in society. The improbable persistence of probation and other community sanctions and measures', in: J. Simon & R. Sparks (red.), *Sage handbook of punishment & society*, Londen: Sage Publications 2013, p. 321-340.

RSJ 2013

Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming, 'Advies wijziging Regeling SPOG in verband met promoveren en degraderen binnen het gevangeniswezen', 2013.

RSJ 2020

Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming, 'Promoveren en degraderen in detentie. Advies over een voorgenomen wijziging van de regelgeving', 2020.

Van Ruller 1990

S. van Ruller, 'Ook een boek kan een monument zijn. Kanttekeningen bij het verschijnen van "Twee eeuwen gevangen"', *Sancties. Tijdschrift over straffen en maatregelen* 1990, afl. 4, p. 213-220.

Schuilenburg 2016

M. Schuilenburg, 'Positieve veiligheid en positieve vrijheid: meningen van wijkbewoners in Rotterdam-Zuid over Buurt Bestuurt', *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit* 2016, afl. 3, p. 53-70.

Sykes 1958

G.M. Sykes, *The society of captives. A study of a maximum security prison*, Princeton: Princeton University Press 1958.

Van Zyl Smit & Snacken 2009

D. van Zyl Smit & S. Snacken, *Principles of European prison law and policy. Penology and human rights*, Oxford: Oxford University Press 2009.